

АЗАТШЫЛ РУХТЫ ОЯТҚАН АҚЫН

Қазақ тарихында аумалы-төкпелі заман көп болғаны белгілі. Соның ел басына ауыр салмақ артқан тұсы Ресейге өз еркімен қосылды деп жүрген бодандық ноктасын мойынға еріксіз салған тұс. Осы бір кезеңдегі отаршылдық қармағына ілінген елдің халін алғаш аңғарып, жұртына ой салмақ ниетте өлеңіне ел өксігін жүк еткен, Мұхтар Әуезовтің дуалы аузымен «зар заман» ақындары аталып кеткен Дулат, Шортанбай, Мұрат сынды қазақ әдебиетінің ірі тұлғалары еді. «Зар заман деген – XIX ғ. өмір сүрген Шортанбай ақынның заман халін айтқан бір өлеңінің аты. Шортанбайдың өлеңі ілгері, соңғы ірі ақындардың барлық күй, сарынын бір араға тұтас-
т ы р -
ғандай жиынды өлең болғандықтан бүкіл бір дәуірде бір сарынмен өлең айтқан ақындардың барлығына «Зар заман» ақындары деген ат қойдық. Бұл ақындардың дәуірі жоғарыда айтқан тарихи дәуірді туғызған дәуір. Зар заман ақындарының алғашқы буыны Абылай заманынан басталса, арты Абайға келіп тіреледі. Сондықтан қазақтың тарихымен салыстырсақ, зар заман дәуірі толық жүз жылға созылады» [1, 194], – деп бастайды өзінің 1927 жылы шыққан атақты «Әдебиет тарихы» кітабының «Зар заман ақындары» бөлімін М. Әуезов. Мұнда ғұлама ғалым тұстас дәуірлер әдебиетін тұтас бірліктей алып қарастырып, олардың ара-жігін ашпай, Абайға дейінгі

әдебиетті бір жүйеге біріктіреді. Мұның өзіндік себептері де жоқ емес. М. Әуезов «жүз жылдығы» бұл отаршылдықтың қыспағына түскен жүз жылдық еді. Ал, бұл кезеңді бүтін күйде бөліп-жармай алудың сол уақыттағы халық қасіретін, оның басына түскен ұлы кесепаттың бар болмысын айқындауға мүмкіндік тудырады, түгел сипатын бүтін күйінде бағамдауға қол жеткізетіндігі сөзсіз.

Зар заман ағымын жаңа сипатта зерттеп, оның әдебиетіміздегі өзінше құбылыс екендігіне терең зерттеулер арқылы қол жеткізген ғалым Б. Омарұлы бұл ағымның өзіндік ерекшелігін былайша айқындайды: «Зар заман жырлары – отаршылдықтың талауына түскен ұлт тағдырының тығырыққа тірелгендігінің белгісі» [2, 8]. Яғни М. Әуезовше айтқанда: «... орысқа бағынып, ноктаға бас иіп, асудың жуасып, алыптың басылған уақыты...» [1, 142] келіп, ертеңгі күнге деген үміт отының сөне бастаған тұсы. Зар заман ақындарының ащы зарының мәні осында. Отар елдің зар мен мұнын жырлап, кешегі еркін күндердің елесін аңсап, болашаққа күмәнмен караған ақындар сөнуге айналған ел рухының шоғын өткен күндердегі ерліктің өнегесімен үрлеуге ниет етті. Мына тіршіліктің ел болам дейтін жұрттың жолы еместігін, ел алдында таңдау тұрғандығын, екі айрықтың таңдауы ұлттың өз қолында екендігін

жеріне жеткізе айтты. Және ол жырлар, ол сөздер далаға кеткен жоқ, көкейге қонды, ойды оятты, елім деген ердің намысын жаныды, күреске бастады. Біз оны осынау тарихи кезеңде қазақ даласындағы болған сан түрлі көтерілістерден көреміз.

Әбілқайыр бастаған Кіші жүз рулары Ресей империясының қоластына кіргеннен кейінгі 50 жылдан соң қазақ халқы патшалық Ресейдің шын ниетін нақты сезіне бастады. Тарихи дерек бойынша «1775 жылы патша өкіметі жергілікті басқаруға өзгерістер енгізіп, Орынбор губерниясы жойылды. Оның орнына шекаралық комиссия құрылды. Орал шекаралық желісі қайта қалпына келтіріліп, нығайтылды. 1773–1775 жылдардағы Е. Пугачев бастаған шаруалар көтерілісін ел жадынан шығару үшін Жайық өзені Орал өзені болып аталады. 1782 жылғы бұйрық бойынша Еділ-Жайық арасы Нұралы хан мен туыстарының билігіне берілді. Патша өкіметі сұлтандарды өз жоспарларын жүзеге асыруға пайдаланды. Казак әскерлерінің қазақ ауылдарына басқыншылық шабуылдары үдей түсті. 1782-1783 жылғы қуаңшылық елдің патша өкіметінің рұхсат етуіне қарамай, ішкі жаққа өтуіне әкеліп соқты. Осы жағдайлар 1785 жылдың басында бұқараның қарсылық көрсетуіне әкеп соқты» [3, 124-125]. Бұл Ресейге қарсы алғашқы бұлқыныс, Сырым Датұлының көтерілісінің басы еді. Ол кейіннен Жоламан мен Саржанның, Исатай мен Махамбеттің, Кенесарының көтерілістерінен жалғасын тапты. XIX ғ. екінші жартысындағы Жанқожаның, Есеттің, Сейіл мен Беркіннің, Досан мен Исаның көтерілістері осылардың алысқа жеткен жаңғырығы болатын. Бұл көтерілістерге шетелдік ғалымдар да қатты назар аударған. Мәселен қазақ тарихын біршама зерттеген АҚШ-тың Колгейт университетінің профессоры Марта Олкотт: «Қазақ тарихы туралы неғұрлым дәлелді көзқарасты М. Вяткиннің 1941 жылғы зерттеулерінен алуға болады», – дей келе, «Әрбір көтеріліс келесісіне дем беріп отырды, оның бәрі қазақтардың арасындағы орыстарға деген күшті наразылық сезімінен туындады, олар орыстарды өз жерінің шаруашылық жағдайының нашарлауының себепшілері деп білді» [4, 102], – деген қорытынды жасайды.

Осынау көтерілістердің әсіресе, Кенесары, Исатай, Жанқожа көтерілістерінің аяусыз жаншылып тасталуы, зар-заман ақындары шығармашылығына, өзгеше самал беріп, олардың зар мұндары үмітсіздікті күшейте түсті. Мұны Халел Досмұхамедұлы «Болжалдық әдебиеттегі бұндай үмітсіз зарлы сарын әсіресе XIX ғ. екінші жартысында – саяси бостандықтан үміт кесілгенде (Исатайдың, Ке-

несарының т.б. көтеріліс-терінің жаншылуы), қазақ жерін отарлау күшейгенде ... күшейе түсті» [5, 22], – деп нақты көрсетеді.

Зар заман әдебиеті қазақтың арғы-бері тарихындағы жүз жылдық дәуірді қамтитын ерекше ағым. Қазақ әдебиетіндегі бұл ағым туралы кеңестік кезеңде де аз сөз болған жоқ, бірақ ол жабулы күйде қалып, ашық айтылмаған шындық жеріне жете ашылған жоқ. Мұның себебін Х. Сүйіншәлиев: «Оларды (зар заман ақындарын – Ө.Ө.) түгел әдебиет тарихынан шығарып тастағысы келмеген аға буын әдебиетшілер әр сакқа жүгіртіп, өз ойларынан «зар заман» әдебиеті дәуірін шығарып та жүрді. Ресми баспа орындары бұл атауды да қабылдамады. Себебі олардың ойынша, қазақ халқын Россия патшалығының отарлауы, жер,суын жаулап алып, қуғынға салуы прогресс, Россияның келешегі оны ақтады. Сондықтан отаршылдық дәуірі – «зар заман» – деп атау саяси қате түсінік-міс» [6, 4]. Мұның дәлелін біз мына құжаттан көреміз. 30–40-жж. ғылыми зерттеудегі жаңашыл ой-пікірлердің түбіне жеткен 1947 жылғы қаулы болып табылады. Қазақстан компартиясы Орталық комитетінің аталмыш жылдың 21 қаңтарында шыққан «Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтының жұмысындағы саяси өрескел қателер туралы» қаулысы талай ғалымдардың маңдайына бес елі сор болып жабысқан еді. Онда: «Өткендегі әдебиет өкілдері жалпы халық қайраткерлері болды деп көрсетіледі, ал олардың творчествосы тап күресіне байланыстырылмай, онан тыс тексеріледі. Сөйтіп, олардың шығармашылығындағы феодалдық, реакциялық, буржуазиялық-ұлтшылдық сарындар қағажу, бүркеуде қалдырылады (Базар, Мұрат, Шортанбай, Шәңгерей, О. Қарашев, С. Торайғыров және басқа ақындар)» [7], – деп тайға таңба басқандай етіп жазылған болатын. Әдебиетіміздегі ақтаңдақтарды ашып жүрген көрнекті ғалым Т. Кәкішев бұл туралы: «1950 жылы оқуды бітіріп, «Мектеп» баспасының оқу құралдары редакциясының аға редакторы болдым. Міне осы кезде С. Мұқанов, Қ. Бекхожин құрастырған хрестоматия, Е. Ысмаилов, Х. Жұмалиев, Ә. Марғұлан т.б. авторлар жазған оқулықтар «астан-кестең» болды. Шортанбай, Мұрат, Дулат, Ғұмар, Шәңгерейлер «Тіл тартпай» кеткен-дердің басы болды. Көкбай, Нұржан, Нармамбет сынды дарындар «сұраусыз кетті»» [8, 95], – деп ашық шындықты ашып айтады.

Әрине, түгел дәуірді бір ағымның аясында қарау әділетсіздік болар еді. «Зар заман» жалпы дәуір сипаты, халық бастан кешкен кезеңнің бейнелі атауы

ал әдеби ағым ретінде ол қазақ әдебиетіндегі бір арнаны танытады. Ол ғасырлардан ғасырларға жалғасын тапқан қазақ әдебиетіндегі рухани сілкініс азатшыл сарынның бір сипаты ретінде қарастыру керек. Қазақ әдебиет зерттеуінде зар заман ағымын жеке тақырып ретінде алғаш зерттеген ғалым Қ. Мәдібай: «Зар заманды әдебиеттің тұтастай дәуірі деп емес... оны тікелей орыс отаршылдығы түрлі саяси актілерді іске асыруды мақсат етіп, ақыры тындырып болған дәуір – отаршылдық дәуір аясындағы әдеби ағым, өзіндік өзгешелік бөлекшілігі бар бағыт ретінде қарастыру, тіпті сол XIX ғ. өзіндегі, XX ғ. басындағы өзгеше бағыт, сарындар мен араластырмау қажет» [9, 16], – деп санайды. Шындығында солай. Бір дәуірде өмір сүргенмен, Дулат пен Махамбет поэзиясының ерекшелігі айқын білініп тұрмай ма?! Дулатта ел қамын ойлаған зар мұң басым болса, Махамбетте жігер жаныған отты өлең, иілмеген бас, иіні түспеген рух сезіледі.

Әдетте зар заман ақындарын атағанда, Дулат, Шортанбай аттары ауызда алдымен ілінеді, қатарласа жүреді. Тіпті, Абайда әйгілі «Біреудің кісі өлсе, қаралы ол» деп басталатын өлеңінде де «Шортанбай, Дулатпенен Бұқар жырау» деп, жұп жазбастан бірге жүр. Ендеше зар заман ағымын қалыптастыруда осынау қос ақынның қызметі орасан зор деп білуіміз керек. Олар өмір сүрген кезеңге тарихшы көзімен қарасақ: «XIX ғ. алғашқы жартысы – Қазақстан үшін тарихи кезең, яғни саяси, мемлекеттік еркіндіктен біржола айырылып, отарлық ахуалдың, саяси тәуелсіздіктің дәм-тұзын тату кезеңіне қадам басу уақыты» [10]. Ал ол идеологиялық тұрғыдан бір өзін-өзі билеген еркін елдікті тұғыр еткен, соны көксеген ұлы арманның көрінісі еді. Ұлт азаттығын аңсаған патриоттық сезімнен туған бұл поэтикалық жүйе ұлт теңдігі туралы тарихи сана қалыптастырған өзіндік өмір-танымды дүниеге келтірді. С. Мұқанов жалпы XIX ғ. әдебиеті туралы мынадай түйінді тұжырым жасайды: «XIX ғ. алғашқы жартысында ұлт бостандығын жырлайтын әдебиет жасады. XIX ғ. 50–70-жылдығында. «Зар заман» әдебиеті басым болды. XIX ғ. 70-жылдарынан бастап просветительдік (мәдениетке үндеуші) әдебиет туды» [11, 52]. Ендеше, «ұлт бостандығын жырлайтын әдебиет» басында өзге емес Дулат ақын тұрды. Кер заманның кермегін тата бастаған елінің күйін ақындық жүрегінің сезімтал-дығымен ұғып, оны өлең-жырының өзегіне айналдыра білген Дулат – уақыттың куәгері де, төрешісі де. Ол – көргенінен қорытынды жасап, естігенін ой елегінен өткізе біліп, өлеңге ой түсіріп ғана қоймай, ой салмағына орай оның

өрнегін де өзгерте алған ақын. Дулаттағы ой мен өлең тұтастығы, оның қазақ поэзиясын жаңа белеске көтергенінің нақты айғағы. Зар заман атты бағыт Шортанбай өлеңінің атауын алғанмен, оның «атасы» Дулат.

Кешегі бір заманда,
Қасиетті еді хан-қараң.
Мынау азған заманда
Қарасы – антқор, ханы – арам.
Батыры көксер, басы аман.
Бәйбіше – тантық, бай сараң,
Бозбаласы – бошалақ,
Қырсыға туды қыз балаң.
Нары – жалқау, кер табан,
Құсы күйшішіл, ат – шабан
Жырғалаң, жоқ, жобалаң.
Ебі кеткен ел болды,
Енді қайда мен барам? [12, 91].

Бұл Дулат ақын салған азған заманның айқын суреті мен азғындардың қапысыз берілген бейнелері. Мұның астарында көп нәрсе жатыр. Заманның салтын өзгертіп, түрін бұзған кім?! Түнілген жұртты шошындырған не?! Міне, өлеңдегі толғаулы ойдың жауап іздер нәрселері осылар. Оның жауабы – бірлікті ұйытқан білікті тұлға жоқтығы, тәуелсіздікті ту көтерген–білектің аздығы, әділетті ақ жол еткен – бидің кемдігі. Ал осының бәрін туындатқан бас кінәлі – орыс отаршылдығы. Өрісінен мал кеткен, иелігінен жер кеткен, өзінен ерік кеткен ел, мендуана жегендей меніреу күйге түсіп, «құлаққа ұрған танадай» сенделіскен күй кешті. Патшалық өкіметтің әккі саясаты оларды, әкімшіліктің бетіне қараған «күнбағысқа» айналдырды. Қу заманның құпиясын ашқан Дулат олардың әр қайсысына сипаттама беріп, дәлме-дәл сипаттайды.

Ұлық қысса ұлықты,
Ұласып мидай былықты:
Атқа мінер ауылда,
Итше ілініп ылықты.
Орыстың көрсе ұлығын,
Қыздандағы қылықты.
Ұлық кетсе, қазаққа
Қорқау қасқыр құлықты [12, 74].

Дулат – өлең сөздің құпиясын мейлінше терең игерген ақын. Оның сөз ойнату тәсілі айтар оймен өзектес түсіп жатады. Ақын құрғақ сөз, жылтыр құбылмалыққа құмар емес. Ол өз сөзінің тыңдаушыға мейлінше ұғынымды болуын қалайды, соған сай көркем сөздің мәйегін тереді. Сөз сырының мәніне үңілген, ақын-жыраулардың, шеберлік өрнектерін зерттеген ғалым С. Негімов: «Ақын-жыраулар шалқыған шабытын, толқынды ойын, гауһардай құбылған тілін ынталы жүрекпен, оя

көңілмен ұғынатын тыңдаушыларды тілейтінін мына бір сөздері арқылы байқауға болады» [13,44], – дей келе мысал ретінде Дулаттың төмендегі өлең жолдарын келтіреді:

Шешендіктің сәні жоқ,
Сөзіне сүттей ел ұйып,
Қолтығына ел сиып,
Басына бақыт қонбаса [12, 103].

Иә Дулат – көмейіне бұлбұл қонған, сөзіне ел ұйыған ақын. Ол әрбір сөзіне мың батпан жүк артып, ортаға салмағына сай ой тастайды. Ал Дулат өлеңінде ой шыр айналар алтын қазық – ел-жұртының ауыр халін айту.

Хан талауда, қамалда,
Қалды кеме қайрақтап
Абылай туы жығылды,
Қабырғаң қазақ сығылды.
үріккен қойдай біріне,
Бірі келіп тығылды.
Батыстан соқты боран боп,
Шығыстан күткен ызғырық [12, 91].

Ақын қазақ басына төнген қасіреттің бас кінәлісін нақты көрсетеді. Кешегі Абылай заманында шығыспен алысып, бар бәлені сол тұстан күткен ел, батыстың басқа бәле болып жабысарын білген бе еді. Әрине, жоқ! Оған уақыт керек болды. үміт ақталмады. Патша өкіметінің айлалы саясаты ақыры алып тынды. Ел жағдайы мен жер жағдайы үлкен қауіпке душар болды. Отаршылдық саясат – ең алдымен ұлттық рухты жаулауды қолға алды. Діннен айыру, тілден айыру, өзіндік салт-дәстүрді аяқ асты ету, елдің ел болып қалуының екіталай күнін туғызды. «Шығыстағы ызғырықтың», «батыстағы боранға» айналуы осы еді. Ақын мұны кеудедегі зар – мұң емес, ыза мен өшпенділікке толы кекті үнмен толғайды, ашына жырлайды. Бұл М. Әуезов сөзімен айтқанда: «Қазақты патша саясаты билеп алған... отаршылдық әрекетін күшейте бастаған, діннен айыра бастаған... Сыртқы өмірдің осы сияқты себептерімен қазақтың атына уайым араласқан, көңілі жабығып, қайғы басқан сөзінен, өлеңінен, әнінен бұрынғы билік, еркелік, еркіндіктің бәрі де арыла бастап, оның орнын арман, зар-шер, қайғы басқан» [14, 291] – уақыттың нақты сипаты. Дулат уақыт тынысын дәл аңғарып, елдің жай-күйін шынайы көрсетеді.

Дулат тек айтушы ғана емес, осы күйге елді жеткізген «ерлерді» сынаушы да. Жай ғана сынаушы емес, олардың түрін түстеп, ісін бейнелеп, сыртқы кескін-кейпі мен ішкі жан дүниесін қатар ашып, олардың сұрқия тірлігінің халық жадынан еш өшпестей етіп, бедерлеп, бейнелеп беруші. Оның әрбір елдің тізгінін ұстадым деген биліктегі берекесіздерге

берген мінездемесі, әрі өткір сын, әрі өшпестей салынған сурет. Қараңыз азған заманның биі қандай:

Ұлықтың заңын қуаттап,
Жол салып еді суаттап,
Баладай алдап уатпақ,
Би дегенің би емес,
Ел алдағыш мекері [12, 94].

Бек дегенің:

Шен-шекпенге құмартқан,
Қанталап көзі мұнартап,
Саудалап елін тиынға,
Құмартып ұлық сиына,
Бек дегенің бек емес,
Хан жалшысы нөкері [12, 94].

Елдің ендігі атқамінерінің сиқы мынау:

Майырдың алса бұйрығын,
Борбайға қысып құйрығын,
Ел пысығы жортады,
Өзі елді қорқытып,
Онан өзі қорқады [12, 110].

Ал ел сенім артқан, ел тұтқасы дейтін, қазақтан шыққан ең үлкен бастық ағасұлтанның тұрқы мынау:

Қазіргі қазақ ұлығы,
Жаман иттен несі кем.
Жемтік көрсе, қан көрсе,
Айрылар мүлде есінен.
Сендер атқа мінген соң,
Тандыр болып суалды,
Шалқар көлдей несібем [12, 67].

Мұны бәрін Дулат кекесін, сықақ етіп емес, шындықтың қанын шығарып жаны ашына да, әлгілердің қылығынан шошына да жырлайды. Себебі ел сенім арқалар ер тұлға езге айналған заманда ертеңгі күнге деген сенім жоғалып, еркіндікке жетер кезеңде көзден бұлбұл ұшады. Дулаттың кейінге қарайлап, ертенге алаңдауының да бір сыры осы тұлға жайлы топшылауында, оған көңілі толмауында жатыр. Кешегі хан тұқымының бүгінге жаутаң қаққан сұлтан күйге қалай түскендігінің себеп-салдарын өзгеден емес, дәл соның өзінен көреді:

Қарағысыз ел мен жұрт,
Төрелік түскен дағына,
Ие болмай айырылдың
Атаңның алтын тағына
Қара толқын жау толды
Шығыс, Батыс жағына
Тұлпарлардан туған тұқым ең,
Ере алмадың жабыға.
Етегін ашып кім күлмес,
Азғындаған шағына [12, 68-69].

Міне осылардың сұлбасынан шошыған Дулат ертеннен түңіліп, зар шегеді. Арты келмес, алды түнек заманның тығырықтан шығар жолын таппай-

ды. Күңіреніс сыры санасы барға осыны ұғындырады.

Азған елдің адамы
Апшыған сұмдар қадамы
Жүйрікпін деп шабады,
Момынға жапса жаланы
Құлық-сұмдық табады;
Арқасы елдің жауыр боп,
Жеңіл жүгі ауыр боп,
Төрт аяқтан ақсауы-ай... [12, 64]

Жәй осылай болғанда, үміт оты сөнбегенде қайтпек. Дулат тіптен, түңліске беріліп, келмеске кеткен үмітке үкім де шығарып қояды.

Енді қазақ ел болмас,
Күні өтіп, айы асқан.
Дәрігері дарын болса да,
Ауруға ем қонбас,
Мүйіздекен сиырдай
Байласаң бас жіп жетер ме?! [12, 73-74].

Осында екінші бір мәселе қоса айтылған. Ол соңғы жолда жатыр. Бұл ел бірлігі мәселесі. «Мүйіздекен сиыр», «Жетпейтін бас жіп» осыны меңзейді. Тұлға мен ел бірлігі Дулаттың зар мен мұны, көңілдегі күдігі.

Бұзауы өлген сиырдай
Сауын иіп Дулат жүр,
Місе қылып тұлпыты [12, 74], –

деп, зар заман ақыны атанған Дулатты алдағы күнге жетелер нендей күш? Ненің қамы? Ол – отаншылдық рух. Дулат ел күйін айтып, елін еңіреткендерді сынағанмен, солардың болмысынан шошынғанмен, отанынан, туған жерінен, өскен елінен безінбейді. Оған қуат беріп, қызуы шоқтай өлең шығарып, толғандыратын да соның жайы.

Атам қонған кең далам!
Мені сендей қызғанар
Бауырында өскен қай балаң!
Көл қорыған қызғыштай
Сен десе салам бай-балам...
Өксігінді ойласам –
Ұйқы беріп, қайғы алам...
Қилы-қилы заман-ды,
Заманға сай адамды
Салғастырып қарасам
Су мүйіз болған танадай
Шыр көбелек айналам [12, 81].

Иә, туған жер тағдыры Дулат жырының алтын арқауы. Ғалым Ы. Дүйсенбаевтың тұжырымынша: «... ақынның осы шығармасындағы (Ата қоныс Арқадан – Ө.Ә.) негізгі сарын қалған толғауларының көпшілігінде қайталанып, кейде толықтырылып, кейде күшейтіліп отырады» [15, 38]. Осы өлеңдегі ерекше бір өзгеше сипатты зерттеуші А. Шәріп өте жақсы аңғарып жете ба-йыптай білген: «... тағы бір

назар аударатын жанрлық жаңалық: туған жер туралы туындының әдеттегіше қоштасу немесе еске алу түрінде емес, қоныспен түгелдей сырласуға құрылған арнау үлгісінде шығарылғандығы» [16, 49].

Ақын осынау туған жермен сырласуындағы екіншішпен қайғының құрсауында қалып қоймай, үміт отын жаға алған. Ол иесі азғанмен, киесі кетпеген туған жердің келісті көркем суретін жасап, жүрекке түрлі ой салады.

Ақжайлау мен Сандықтас,
Атамның қонған қонысы.
Түн асса тұтам түгі өскен
Басылмайтын сонысы.
Аққан бұлақ сай-салаң,
Шытырман тоғай айналаң,
Жаның жайлау кең алаң...

Ой, Сандықтас, Сандықтас,
Атамның қонған жайлауы,
Қайнардай суы қайнауы,
Шалғынға жонын көмілтіп,
Құлынды қазық байлауы [12, 81].

Замана жайын толғаған Дулат қаншама күңіренгенмен, туған жерінің тағдырына күрсіне отырып, күдікпен қарай алмайды. Мұндағы оның қарайлайтыны «Адал бекзат, туысым» дейтін өзі сенім артатын замандасы мен «Жетімдіктің белі-нен асып өтер» жас өскін. Дулат сеніміне қуат беретін де солар. Әрине, Дулат келешектің кемел шағына жетер жолды дәл нұсқап бере алмайды. Бірақ сол сүрлеудің сұлбасын шырақ жағып іздер жандарды көре біледі. Дулаттың өзін де осы қатар-ға қосуға болады. Өйткені ол да сол шырақшылардың бірі. Оның біз Дулаттың ақындық пен ақындық міндетті түсінуінен пайымдаймыз. Ақын ащы сынның да, өлеңдегі ойдың да мәнін өзі ашады, міндетін өзі түсіндіреді:

Қайырсыз сараң малдың да,
Еріншек есер жарлық да,
Халыққа емес сиымды –
Парақор баспақ биінді,
Ел бүлдіргіш бегінді
Әперіп сөзбен кегінді –
Улы тілмен уаттым.
Сана құйып ойыңа,
Қуат беріп бойыңа
Аққан жасы сел болған,
Етегі толып көл болған,
Беріп болып шері байланған,
Ұйқы беріп, қайғы алған,
Қайғылыны уаттым [12, 62-63].

Ал мақсаты не?! Бұған жауапты ақын өзі береді. Оның кейінгі шәкірті Абай сынды «Мақсұты алыс». Мақсат – елін алға жетелеу, алғы күннен жоқ іздету.

Сусағанды сулатып,
Шаршағанды қуантып,
Кезегенді тура атып,
Жырыммен елді жетелеп,
Мүніс жерден төтелеп,
Атылайын ақпандай [12, 63-64].

Дулат ақын артық мақтанның, жалпы өнер қонған жанға тән өрікпеген көңілдің адамы емес. Ол – өзінен жоқ іздеген жоқшы жан. Өзіне-өзінің көңілі толмау, кім-кімнен де табыла қалар мінез емес. Ол Дулат сынды, Абай сынды дара туған даналардың ғана қолынан келер ыас мәрттік. Кемшілікті өзгеден емес, алдымен өзінен көру, «Біреудің басындағы шокты емес, өз басында отты» байқау, кез келгенге қона кетер «бақ» емес. Дулат ел жағдайы мен халық қасіретіне өзгені кінәлай бермей, өзін де кінәлінің бірі сезінеді. Жеріне жеткізе айта алмай, «замана илеуінде» кеткендей сезінеді кейде ол өзін. Өзінің міндетін дұрыс атқара алмағандай, күдік кеулейді кеудесін. «Сөзім бар да, көзім жоқ» деп өзіне өзі қайтарылып ап ақын:

Күнәм жойқын, тәубәм аз,
Тіршіліктен не таптым.
Дүние-жемтік, мен төбет,
Соны бақпай, не бақтым.
Ырылдасып әркіммен,
Не қапқыздым, не қаптым [12, 105], –

деп өзіне өзінің көңіл толмай, ел кәдесіне жарадым ба деген күдікті ойдың қылаң берер тұстары ақын мақсатының зор, міндетінің ауыр екендігін айқындаса керек. Дулат ақындығындағы шыншылдықтың куәсі осы ма деп қалғандайсың. Ғалым Х. Сүйіншәлиевтің: «Дулат өзі жасаған заманға, отаршыл зорлығына, ол қауымға қызмет еткен әкімдерге, аға сұлтандық билікке түбегейлі қарсы шыққан халықтың тәуелсіздігін көксеген әрі күрескер, әрі реалист ақын» [17, 327], – деген тұжырымын осы тұрғыдан қабылдағанымыз жөн.

Дулаттағы күрескерлік үннің айбынды шығар тұсы – ел намысын жаңу. Ақын оның екі жолын таңдаған. Оның бірі – елдің өткенін еске түсіріп, кеше қандай мен бүгін қандайды салғастыра көрсету. Екіншісі – жас ұланның жігерін қайрау, елін сүйген, ел азаттығын арманының зарына айналдырар азаматқа тән қасиеттерді бойына сіңіру. Тағылым мен тәлімге табындыру.

Дулат – ескіден қалған сөзді жаңғыртуда өзгеше бір шабытқа ие дүлдүл ақын. Ондай толғаулардағы ой мен сөз иықтасып, қатар ойнап, жымдасып кетеді.

Ақсақ Темір көреген,
Азуын айға білеген,
Дұшпанын саздай таптаған,

Досын майдай сақтаған,
Алтын діңгек секілді
Патша өткен Тұранда [12, 98].

Дулат сонымен қатар елдің иек тірер азаматына жұртының мият тұтарлық тұлғасына айналған өз замандасын да тап басып танып, оның ел алдындағы абыройын арттырып, алдын кеңге салдырып отырады. Мұнда да төгілген жыр, ақпа өлеңге жолығамыз. Ондай толғауларда Дулат өлеңі ерекше бедерлі шығып, бейнелі сөздер құйылып түсіп жатады. Ол «Жібек жіп – сөзден» сұлу өрнек тоқып, «кесте жыр» төгеді. «Сүлейменге» өлеңінде осы үрдіс айшықты көрініс тапқан.

Аруақтың артқы сарқыны,
Адал бекзат, туысым,
Айбарынды байқасам,
Алтын зерлі түгімсің.
Ауыл-аймақ, көршіге
Алтынның айшық туысың...
Қас дұшпаға қарасаң,
Қан шықпас тастай түйінсің,
Ел қамын жеген ер болса,
Сабазым сендей күйінсің.
Сырға берік сырбазым
Ашуын таппас қиынсың.
Бірақ жалған қайтейін,
Мезгілсіз келіп дүниеге,
Аптапқа түскен басың бар,
Жау айбынар досың жоқ,
Жар- жапсарда қасың бар
Жылайсың да шыдайсың [12, 179].

Ақын сомдаған Сүлеймен бейнесінен біз ел қамын жеген ерге деген сенімді көреміз. Және осы өлең Б.Омарұлының «... қазақ ақындарының ішінде жазба әдебиетінің аса көркем үлгісінің негізін қалаған жырау бар. Ол – Дулат Бабатайұлы» [18, 44], – деген тұжырымының нақты дәлелі.

Жоғарыда атап өткеніміздей, Дулаттағы ата-баба жерін, Отанды қорғау тақырыбының ашылар тұсы жас ұрпаққа үміт артар тәлімдік-тағылымдық сарындар. Оның ұғымында келешектегі кеңшілік пен еркіндік бүгінгі қабырғасы қатыған жас баланың тәрбиесі мен тәліміне тығыз байланысты. Ақын ертеңді бүгінгіден күтеді. Сондықтан да біраз өлеңін жас өскінге арнайды. Намысты қамшылар, рухты аруактандырар құдіретті жол да соларға арналған өлең еншісінде.

Ту ұстап, тұлпар жаратпай,
Алдынан топ таратпай,
Елді аузына қаратпай,
Жай отындай оқ таппай,
Анадан тудым дегенмен,
Бастамаса ел, ұлан ба? [12, 98].

Ұрпаққа қойылар міндетті ақын осылай түсіндіреді. Ел ұланының міндеті ел теңдігін ойлау,

елін жаудан қорғау. Одан өзгесі күйкі тірліктің – күйбең тіршілігі. Азаматтың азамат болмағы ел қамын ойлаудан өріс алуы тиіс. Дулат ақын ұсынар тағылым мәйегі осы. Әсіресе бұл оның «О, Ақтан жас Ақтан жас» өлеңінен айқын танылады. Бұл өлең Дулаттың үміт отының маздап жанар шамшырағы.

О, Ақтан жас, Ақтан жас!
Сен де жетер ме екенсің?
Жетімдіктің белінен
Асып та өтер ме екенсің? [12, 76], –

деп сұрай арнаумен басталған толғау,

Жетімдіктен өтереің,
Шаң бермей әлі кетерсің,
Қажыма, Ақтан, қажыма
Жетерсің әлі жетерсің [12, 77], –

деген нық сенім, үлкен үмітпен аяқталады. Бұдан нені байқаймыз деген ойға қалсақ, ақын үмітінің тірегі – кейінгі ұрпақ екендігіне көз жеткіземіз. Ақын өзі теңдес ел азаматтарының айтқан ақыл, шерткен зарының нәтиже береріне сенімі мол. Ақын жас ұланға:

Бадана көз, тоғыз тор,
Сауыт киер ме екенсің?
Білтеліні тұтатып,
Түтінін үзбей оқ атып,
Жау қашырар ма екенсің!
Тұлпар атты жаратып,
Бежін ерді ерлетіп,
Жорыққа жортып терлетіп,
Сырты қырлы, жүзі алмас,
Салған дағы жоғалмас
Сапы асынар ма екенсің? [12, 77] –

деп, қайырыла отырып, оның ертеңгі ержеткен тұсындағы елім деген ер болған кезінің бейнелі суретін жасап отырғандай әсер қалдырады. Бүгінгі жетімдіктің бұғауында жүрген жас пен отаршылдық құрсауындағы халық символдық тұрғыдан жымдасып, ертеңгі нұрлы күндердің елесі кірігіп кеткендей. Ақынның Ақтан жасты қайрауы да осыны меңзегендей. Ақтан бүгінгі:

О, Барақ, Барақ жас,
Жегенге тең, ішсең мас.
Жақсы болса ұлығы
Өз елін жаудай таламас [12, 67], –

дейтін, бейнесі пернелей берген Барақ емес, оған деген ақын ықыласы айрықша, Ақтан бостандықтың бүгінгі үміт шырағы, болашақтағы алауға айнарлар алып жалыны. Дулат символизмінің мәні осында.

Ақтан:

Төсекте жатып керіліп,
Түзге отырса ерініп,
Аяғын бұған қойға ұсап,
Мойнын ұсынып беріліп,
Қол созбайды азатқа [12, 112], –

деп сипатталатын «Төртінші біреу» емес, ол – ақынның сенім күші. Дулаттың жас буыннан тілер басты тілегі «азатқа қол созған ұлан» бола білуі. Азатқа қол созу еркіндік жолындағы күрес-ті меңзеп тұр емес пе?! Бейнелі образдың ар жағында үлкен күрестің белгісі қол бұлғап тұр.

Дулат ақындығының өзгеден оқ бойы озық тұруының басты көрінісі – оның өзіне дейінгі және өзі тұстас ақындардың ішінде отаршылдықты бірінші болып барлық болмыс сипатымен ашып көрсетуінде. Сонымен бірге оған деген қарсылық үнін алғашқы болып айта алуында. Ол бүтін қазақтың қамын түгел ойлай ой айтқан ақын. Сондықтан да кеңестік идеологияның белең алып тұрған кезеңінің өзінде Дулаттың жоқшысына айнала білген тілші-ғалым Қ. Өмірәлиевтің «Дулаттар – отаршылдық езгіге түскен халықтың ұлттық ар-ұжданы» [19, 26] дегеніне келіспеуге болмайды. Жоғарыдағы біз талдаған Дулат өлең-дері оның шығармашылығы туралы айтқан Қ. Мәдібайдың мына тұжырымын жоққа шығармайды: «... орыс отаршылдығы бар ойранын салып жатқан уақытты көзбен көрген Дулат – сол дәуір туғызған зар заман әдебиетінің аса көрнекті өкілі» [9, 115].

Дулат шығармашылығына отаршылдық дәуірдегі қазақ жұртының тағдыр-талайының шындығын алғаш ашқан ақын ретінде қарауымыз керек. Ал шындық қашанда бағалауға, бағалау алға ұмтылуға жетелері хақ. Қорыта айтқанда, Дулат – ұлттық сананы оятуға ұмтылған, елдікті жырлап, бірлікті толғаған, ерлікті айтып, отаршылдықты сынаған, өз ұғынғанын ұлт санасына ұйытуға ұмтылған ұлттық рухтың ұлы жыршысы. Ол бос-тандық келер күнді шығар күндей аңсаған, азаттықтың бозала таңының боз даласына нұр құяр сәтіне сеніммен қараған, тәуелсіздік сарынның тұңғыш ақыны.

ӘДЕБИЕТ

1. *Әуезов М.* Әдебиет тарихы. Алматы: Ана тілі, 1991. 240 б.
2. *Омарұлы Б.* Зар заман поэзиясы. Алматы: Білім, 2000. 368 б.
3. *Кадиркулова Г. К.* История Казахстана. Алматы: Қазақпарат, 2003. 320 с.
4. *Марта Олжотт.* Қазақтар. Стенфорд, 1987 / *Есмагамбетов К.* Қазақтар шетел әдебиетінде. Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1994. 240 б.
5. *Досмұхамедұлы Х.* Аламан. Алматы: Ана тілі, 1991. 176 б.
6. *Сүйіншілиев Х.* XIX ғасыр әдебиеті. Алматы: Ана тілі, 1992. 360 б.
7. Қазақстан Компартиясы Орталық комитетінің 1947 жылғы 21 қаңтардағы «Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтының жұмыстарындағы саяси

өрескел қателер туралы» қаулысы // Социал-листік Қазақстан. 1947. 1 ақпан.

8. *Кәкішев Т.* Санадағы жаралар. Алматы: Қазақстан, 1992. 264 б.

9. *Мәдібай Қ.* Зар заман. Алматы: Қазақ университеті, 1997. 160 б.

10. *Қойгелдиев М.* «Оян қазақ» және тарих шындығы // Ана тілі. 1990. 9 тамыз.

11. *Мұқанов С.* Қазақтың ХҮІІІ–ХІХ ғасырлардағы әдебиетінің тарихынан очерктер. Алматы, 1942. 1-бөлім. 248 б.

12. *Бабатайұлы Д.* Замана сазы: өлеңдер мен дастандар / Құрастр., баспаға әзірлеген Қ. Өмірәлиев. Алматы: Жазушы, 1991. 160 б.

13. *Негімов С.* Ақын-жыраулар поэзиясының бейнелілігі. Алматы: Ғылым, 1991. 200 б.

14. *Әуезов М.* Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі // Әлем. Алманах: Өлеңдер, очерктер, әңгімелер. Алматы: Жазушы, 1991. 496 б.

15. *Дүйсебаев Ы.* Ғасырлар сыры. Алматы: Жазушы, 1991. 192 б.

16. *Шәріп А.* Қазақ поэзиясы және ұлттық идея. Алматы: Білім, 2000. 336 б.

17. *Сүйіншіәлиев Х.* Қазақ әдебиетінің тарихы. Алматы: Санат, 1997. 928 б.

18. *Омарұлы Б.* Бұғауға бағынбаған жырлар. Алматы: Ана тілі, 1998. 112 б.

19. *Өмірәлиев Қ.* ХҮІІІ–ХІХ ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі. Алматы, 1970. 320 б.